

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Дипломна робота
магістра

з теми: **«Бакотський археологічний регіон у XII-XIII ст.: стан дослідження,
основні пам'ятки та історико-культурна спадщина»**

Виконала:
студентка групи Ist1-M22z
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Гавронська Юлія Миколаївна

Керівник: Баженов О. Л.,
кандидат історичних наук,
доцент

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ	4
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Характеристика джерельної бази.....	11
1.3. Методологія дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ БАКОТСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО РЕГІОНУ В XII-XIII ст.	17
2.1. Історичні відомості про Пониззя	17
2.2. Військово-політичні події на Пониззі у другій половині XII – середині XIII ст.	28
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА БАКОТСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО РЕГІОНУ XII-XIII ст.	42
3.1. Бакота – столиця давньоруського Пониззя	42
3.2. Городища	54
3.3. Селища (відкриті поселення)	72
РОЗДІЛ 4. БАКОТСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ РЕГІОН ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА	78
4.1. Проблема збереження	78
4.2. Перспективи археологічних досліджень	83
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	94
ДОДАТКИ	104

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історія археологічного вивчення історичної території Пониззя було започатковано в другій половині XIX ст. За цей час, включаючи сьогодні, було визначено територію цього давнього адміністративного центру, який у першій половині XII ст. увійшов до складу Галицького князівства, визначено головні віхи історії та напрацьовано чималий археологічний матеріал, який, не зважаючи навіть на наявність декількох узагальнюючих праць (І. Винокура, О. Баженова та С. Маярчака) залишається лише частковим. Останнє пояснюється тим, що в ці узагальнення лягли підсумки археологічних досліджень, які проводилися, здебільшого у другій половині 70-х – початку 90-х рр. XX ст. і були пов'язані з дослідженням подністровських городищ – Гринчук, Бакота, Ушиця та Калюс у зв'язку з будівництвом Дністровської ГЕС. Натомість, переважна більшість інших городищ була лише «потривожена» археологічними розвідками з метою з'ясування хронології та культурної приналежності тих чи інших поселень (городищ).

Натомість, на сучасному етапі, маючи достатній для порівнянь археологічний матеріал з різних регіонів давньоруської держави, доволі актуальними є питання формування поселенської структури населення окремих регіонів, включаючи Середнє Подністров'я; демографічні процеси і, головне, виділення в межах певних території – археологічних регіонів, які, звичайно, мають свої особливості. Ці особливості найкраще простежується в топографії, планіграфії та самій «архітектурі» поселень. Останнє дає змогу висувати припущення про функціональне призначення та соціальні функції поселень, головним чином укріплених. У цьому контексті, доволі цікавим виглядає Бакотський археологічний регіон. За насиченістю археологічними пам'ятками, його можна трактувати як в широкому розумінні так і у вузькому. В широкому, він охоплює територію від нижньої течії р. Збруч на Заході до р. Калюсик на Сході. Тут, окрім «літописної трійці» – Бакоти, Ушиці та Калюса функціонували ще декілька великих городищ – Княжпільське, Привороття 2. Окрему проблему

в археології давньоруського часу складає Кам'янець-Подільський. У вузькому – лише невелика територія, котра обмежена літописними містами Бакота – Ушиця – Калюс. Таким чином, як і в наприкінці ХІХ ст., так і сьогодні, питання вивчення історії Пониззя і Середнього Подністров'я хоча би через призму формування та функціонування Бакотського археологічного регіону залишається актуальним та доволі перспективною справою.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження Бакотського археологічного регіону ХІІ-ХІІІ ст. Для досягнення поставленої мети нами сформульовано наступні **завдання**:

- 1) проаналізувати стан наукової розробки теми;
- 2) охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- 3) висвітлити етапи формування Бакотського археологічного регіону через призму історичних та військово-політичних процесів, які відбувалися на території Пониззя;
- 4) висвітлити основні пам'ятки та поселенську структуру Бакотського археологічного регіону ХІІ-ХІІІ ст.;
- 5) розкрити проблему збереження культурно-історичної спадщини Бакотського археологічного регіону та окреслити перспективи подальших археологічних досліджень.

Об'єктом дослідження є Бакотський археологічний регіон, представлений залишками таких літописних міст як Бакота, Ушиця, Калюс та іншими, «безіменними» городищами, які входили до його складу

Предмет дослідження виступає стан дослідження, основні пам'ятки та історико-культурна спадщина Бакотського археологічного регіону в ХІІ-ХІІІ ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з ХІІ – по середину ХІІІ ст., тобто часи формування та функціонування території Пониззя з адміністративним центром у Бакоті.

Територіальні межі роботи обумовлені темою дослідження. Вони охоплюють територію Середньої течії р. Дністер в наступних межах: від літописних міст Ушиця і Калюс на Сході (в долині річки Калюс при її впадінні у

р. Дністер); нижня течія р. Збруч – на Заході. Північна межа цього регіону проведена по лінії за поселеннями – Привороття ІІ, Колубаївське, Супронськовецьке, Княжпільське та ін. Також, для порівняння ми розглянули правобережні пам'ятки, як-от Кучелмин, Онут, і Василів як прилеглі до регіону.

Елементи наукової новизни. Проведене дослідження дало змогу отримати наступні наукові результати:

1. В межах території Пониззя, яка має межі від впадіння р. Серет в Дністер (Лівобережжя Тернопільської обл.) на заході до літописного міста Кучелмин (правобережжя р. Дністер в Чернівецькій обл.) на південному сході нами виокремлено Бакотський археологічний регіон, який включає у себе округу лівобережжя Дністра з однойменним центром, до якого ми включили прилягаючі поселення Х-ХІІІ ст. Лівобережжя Дністра які розташовані сьогодні у Кам'янець-Подільському районі (колишні Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Дунаєвецький та Новоушицький райони).

2. З врахуванням сучасних археологічних досліджень нами визначено головні поселення, які входили до Бакотського археологічного регіону.

3. Розглянуто сучасний стан збереження та визначено сформульовано перспективи археологічних досліджень, для розробки теми поселенської структури Середнього Подністров'я.

Апробація роботи. Окремі положення роботи були висвітлені на звітній студентській науковій конференції, котра відбулася 04.11.2023 р. у Кам'янець-Подільському національному університеті Імені Івана Огієнка та заслухані на відкритому засіданні кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка 27 листопада 2023 р.

Практичне значення кваліфікаційного дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані для підготовки публікації з історії давньоруського Пониззя, дають змогу проводити наукові дослідження з розробки теми поселенської структури регіону та можуть бути використані при написанні науково-популярного видання з історії давньоруського періоду

Середнього Подністров'я XII – середини XIII ст.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, 10-ти підрозділів, висновків, в яких відбито головні результати дослідження, списку використаних джерел та літератури та додатків. Бібліографія нараховує 107 найменувань.

ВИСНОВКИ

У результаті систематизації та аналізу археологічного матеріалу, здобутого дослідниками на території давньоруського Пониззя починаючи з останньої чверті XIX ст. і закінчуючи початком XXI ст., можна зробити наступні висновки, щодо питання «Бакотський археологічний регіон в XII-XIII ст. стан дослідження, основні пам'ятки та історико-культурна спадщина».

Визначено, що в історії вивчення Бакотського археологічного регіону можна виділити три етапи: 1) 80-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.; 2) 1960-ті – 1991 рр.; 3) 1991–2021 рр. Перший етап стосується часу становлення археології на теренах Російської імперії, коли в історичних дослідженнях значну роль відігравали представники церкви, роботу яких скеровувала Імператорська археологічна комісія. Другий етап характеризують значні роботи, пов'язані з будівництвом Дністровського водосховища. Він був найпродуктивнішим у плані проведення археологічних досліджень. Третій етап – це переважно археологічні розвідки, тоді як стаціонарних досліджень порівняно мало. Історіографія роботи сформувалася переважно під час другого та третього етапів і вона вказує на значний інтерес істориків до вказаного питання. Зокрема, були опубліковані праці, що узагальнювали й систематизували інформацію про регіон: Н. Петрова, В. Гульдмана й Ю. Сіцінського (1901), кам'янець-подільських дослідників на чолі з І. Винокуром (1984), а далі з'явилися сучасні нам праці О. Баженова, І. Старенького, хмельничан С. Шпаковського та С. Маярчака. Важливими для нас були й дослідження М. Ягодинської, М. Кучери, О. Приходнюка, Н. Котляра, І. Возного та інших науковців.

Характеризуючи історіографію проблеми варто сказати, що в XIX – 60-х роках XX ст. учені переважно осмислювали літописні повідомлення про події, що стосувалися досліджуваного регіону, принагідно використовуючи дані топоніміки та етнографії. Археологічний матеріал, хоч його і почали накопичувати ще наприкінці XIX ст., тривалий час відігравав другорядну роль в історичних реконструкціях. Тому, попри цінний науковий доробок, створений кількома поколіннями дослідників минулого регіону (Н. Молчановський, Ю.

Сіцінський, І. Винокур, П. Горішній, С. Пачкова, М. Кучера та ін.), деякі аспекти його історико-культурного розвитку в IX-XIII ст. й досі невирішені. Зокрема, досі немає (на підставі узагальнення відомих сьогодні джерел, у тому числі уже «призабутих» дореволюційних та їхнього аналізу) комплексної характеристики давньоруських поселень зазначеного регіону, недостатньо простежено умови та динаміку його заселення протягом другої половини I-початку II тисячоліття, немає комплексної характеристики різних сфер господарської діяльності давньоруського населення регіону, а також розвитку поховального обряду. Названі проблеми залишаються «білими плямами» в історіографії давньоруського Пониззя, що зумовлює потребу у комплексній, регіональній за характером роботі, спрямованій на їхнє вирішення.

Доведено, що джерельна база роботи достатня для висвітлення даного питання. Вона включає літописний наратив (тобто літописи), збірники документів та актові джерела. Джерела майже повністю відображають досліджуваний період як територіально, так і хронологічно. Зокрема, літописи дають можливість побачити історію Пониззя, оцінити військово-політичні події, які відбувались на його теренах, отримати назви та місця розташування міст та городищ, як Ушиця, Калюс, Василів, Онут, Плав та інші. Збірник документів дозволяє побачити окремі факти з історії Пониззя, а актові джерела зрозуміти сучасний стан збереження археологічних пам'яток Бакотського археологічного регіону.

З'ясовано, що Пониззя – південно-східна окраїна Галицько-Волинської держави, почало формуватися ще за часів виникнення Київської Русі в IX – XI ст. і встановилося як особливий, засвідчений у літописанні регіон, у середині XII – середині XIII ст. Його серцевиною виступив басейн Середнього Подністров'я, який обіймає нині суміжні частини Хмельницької, Чернівецької і Тернопільської областей України загальною площею близько 15 тисяч кв. км. Дністер поділив регіон на лівобережну частину з столицею Бакота (12, 2 тис. кв. км) і правобережну – з головним містом Василів (2,8 тис. кв. км), які об'єднували в собі загальні суспільні риси, притаманні для всієї України-Руси й водночас

склали специфічний край Пониззя зі своїми усталеними традиціями життя, які несли на собі відчутні соціально-економічні, політичні, культурні й духовні впливи Галицької землі. Доведено, що етимологія та семантика назв «Пониззя» і «Поділля» все ще дискутується вченими. Адже на думку одних дослідників йдеться про низ, дол відносно Карпатських гір, тоді як інші тлумачать ці назви як «країна, що розташована у долинах». Як і І. Винокур, ми не бачимо істотної різниці у таких поясненнях: обидві версії підкреслюють специфіку ландшафту краю.

Визначено, що на досліджуваних теренах на високому рівні розвитку знаходилося сільське господарство. Ремісничє виробництво поставало як складний багатогранний процес, який включав у себе як технологічні, так і соціальні ознаки. Арсенал бойових засобів, виявлений на теренах краю, представлений майже всіма відомими на той час предметами озброєння. Аналізуючи внутрішню та міжнародну торгівлю, варто відзначити, що тут існував внутрішній ринок, який базувався на обміні продуктів сільського господарства та виробів ремісників.

Проаналізовано, що в XII–XIII ст. Пониззя в економічному і політичному відношенні складало відособлену, автономну область і знаходилося в центрі політичних інтересів та протистояння Київського, Галицького, згодом Галицько-Волинського, Чернігівського та інших князівств давньої Русі, що призводило до міжусобних війн за владу над цією територією. Основу внутрішньополітичного життя на Пониззі у XII–XIII ст. складала постійна боротьба за владу і перерозподіл власності між опозиційним боярством та князями Галича і їхніми посадниками у Бакоті, а також захист автономних прав адміністративної області. Політичні табори бояр часто спиралися на підтримку сусідніх князівств й особливо активно іноземних держав Угорщини і Польщі, що створювало реальну загрозу існуванню Галицько-Волинського князівства. Тільки рішучими діями князя Данила Романовича вдалося в основному зламати опір бояр у Галичі, на Пониззі й Болохівщині і створити Галицько-Волинську державу,

визнану Західною Європою і Ватиканом, яка стала оплотом української народності.

Встановлено, що на початку XIII ст. в Середньому Подністров'ї формувалися історична область Пониззя та удільне князівство зі столицею у місті Бакота. Місто згадується у Галицько-Волинському літописі при описі подій 1241, 1242 й 1252 років. Згадана у давньоруському літописанні Бакота уже давно локалізована в районі однойменного села на Дністрі. Тепер це село, що розташовувалося у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області, затоплене Дністровським водосховищем. Походження назви поселення неясне. Піднесенню Бакоти сприяла сукупність кількох чинників, серед яких особливо важливий географічний. Занепад Бакоти пов'язаний з цілеспрямованою політикою іноземних феодалів на зниження її ролі в регіоні, як небезпечного для них політичного центру з давніми самостійницькими традиціями. Питання точної локалізації укріплення Бакоти залишається поки що відкритим.

Доведено, що у результаті досліджень городищ та поселень навколо Бакоти поступово вимальовується складна і динамічна картина еволюції території Пониззя, яка послідовно відображає три основні етапи їхнього розвитку. Перший період в історії сільських поселень досліджуваних теренів датується X ст. Більшість з них концентрується в місцевостях з розвиненою гідросіткою. Другий період датується XI – першою половиною XIII ст. У цей час загальна кількість поселень збільшується, що пов'язано з освоєнням нових земель. Третій період історії сільських поселень охоплює період другої половини XIII – кінця XIV ст. На досліджуваних теренах протягом X – XIV ст. відомо близько 40 городищ 129 селищ IX-XIII ст. Протягом XII-XIII ст. кількість населених пунктів, передусім неукріплених, різко збільшилася.

Визначено, що середня площа відкритих поселень XII-XIII ст. регіону становить 1,78 га, загалом вона коливається від 0,1 до 10,5 га. 72% відкритих поселень XII-XIII ст. має площу до 2 га. Слов'яно-руські укріплення мають площу майданчиків до 1,5 га, а 2/3 укріплень – до 1 га. На досліджуваній території у XII-XIII ст. могло проживати приблизно 22,7 тис. осіб, густина

населення складала 3,24 особи / км². Для більшості городищ регіону IX-XIII ст. характерне розташування на мисах, повна залежність планування від рельєфу місцевості, а 62% укріплень має лише одну суцільну оборонну лінію з напільного боку.

З'ясовано, що питання збереження Бакотського археологічного регіону та його історико-культурної спадщини набуває особливої актуальності в наш час. Дослідники зазначають, що це необхідно робити за допомогою покращення ситуації в підготовці вчених-археологів, створенням та дотриманням законодавства «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини, боротьбою з «чорними археологами», будівельними компаніями, розорюванням ґрунтів, руйнацією видимих пам'яток культури й історії, відсутністю умов, які б гарантували надійну збереженість пам'яток у разі їх залучення до туристичних маршрутів; низьким рівнем консервації та музеєфікації об'єктів, неекспозиційністю їх вигляду; відсутністю під'їзних шляхів, оглядових майданчиків, відповідної інфраструктури та інших необхідних умов для розвитку цивілізованого туризму.

Інструментами, які допоможуть зберегти та примножити пам'ятки Бакотського археологічного регіону є перш за все туризм. Функції пам'яток історії та культури, які використовуються в туризмі, зводяться до наступних: виховання патріотичних почуттів, пом'якшення сезонної нерівномірності завантаження туристичних підприємств, підвищення рентабельності туристичних послуг шляхом організації екскурсійних заходів, створення умов для ефективного й змістовного цілорічного відпочинку населення; формування своєрідного художньо-виразного середовища відпочинку, розкриття історичної індивідуальності кожного населеного пункту.

Визначено, що археологічні дослідження у мікрорегіоні затопленої Бакоти, навіть після утворення Дністровського водосховища, до певної міри є можливими. Незважаючи на значний внесок кількох поколінь дослідників у вивчення цього здавна заселеного мікрорегіону, подальші його студії можуть дати нові важливі відкриття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела:

1. Археологічна спадщина Хмельницької області : довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин ; НДІ пам'яткоохорон. дослідж., Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Київ : Фенікс ; Чернігів : Деснянська правда, 2011. 175 с.
2. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / Упоряд.: І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимощук, В.І. Якубовський. Київ : Наукова думка, 1984. 222 с.
3. [Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. XVI+591 с.] URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit28.htm> (дата звернення – 17.07.23).
4. Галицько-Волинський літопис [Переклад Л. Махновця]. URL: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm> (дата звернення – 17.07.23).
5. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с.
6. Літопис Руський за Іпатіївським списком. За виданням: ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908. XVI с. 938 стлб. 87 с. URL: <https://web.archive.org/web/20201019112551/http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat34.htm#lyst266> (дата звернення – 19.07.23).
7. Паспорт водно-болотного угіддя міжнародного значення «Бакотська затока» від 01.12.2012 р. URL: https://www.npptovtry.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/ramsar_bakota.pdf (дата звернення – 17.09.23).
8. Повість минулих літ. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm> (дата звернення – 16.07.23).
9. Про створення національного природного парку «Подільські Товтри» URL: <https://web.archive.org/web/20201026110211/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474/96#Text> (дата звернення – 17.09.23).

10. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. 1. С. 197–354.

Література

11. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь. *Киевская старина*. 1891. № 9. С.108-116 URL: https://archive.org/details/kievstar1891/kievskaya_starina_1891_10/page/n111/mode/2up (дата звернення – 17.07.23).
12. Археологія України: Курс лекцій. За ред. Залізняка Л.Л. Київ : Либідь, 2005. 504 с.
13. Баженов О.Л. Військово-політичні події на Пониззі в XII–XIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. Т.13. С.37-49.
14. Баженов О.Л. Давньоруське Пониззя середини XII – середини XIII століть: соціально-економічний, військово-політичний та культурно-духовний аспекти. Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Чернівці : 2005. 14 с.
15. Баженов О.Л. Давньоруські городища Середнього Подністров'я IX – початку XIII ст. URL: <https://www.npptovtry.org.ua/davnoruski-gorodyshha-serednego-podnistrov-ya-ih-pochatku-hiii-st/> (дата звернення – 17.07.23).
16. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть : монографія. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2009. 304 с.
17. Бакота. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Bakota (дата звернення – 16.07.23).
18. Бакотська затока URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B7%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B0 (дата звернення – 16.07.23).

- 19.Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. Москва: Наука, 1963. 366 с.
- 20.Бобровський Т.А. Нарис з історії підземного будівництва на теренах України. *Випуск праць НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Розділ II. Дослідження об'єктів археологічної спадщини.* С.200-212.
- 21.Болтанюк П., Старенький І. До питання про загибель давньоруського городища на Кармалюковій горі. I Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»: Програма та тези доповідей (21–24 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський) / Інститут історії України Національної академії наук України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2020. С.29-32.
- 22.Болохівська земля. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D1%8F (дата звернення – 16.07.23).
- 23.Бондарець О.В. Основні тенденції та особливості розвитку давньоруських городищ. *Матеріум. Випуск 12. Культурологія.* С.87-94.
- 24.Винокур І.С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. *УІЖ.* 1996. №4. С.151-153.
- 25.Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлезнавства. 1994. 362 с.: карти, іл.
- 26.Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області: конспект лекцій на допомогу студентам. Кам'янець-Подільський, 1965. 40 с.
- 27.Вікол Н.І. Бакота: минуле і сьогодення. *Археологічні дослідження в Україні : здобутки та перспективи : Збірник матеріалів восьмої Всеукраїнської студентської археологічної конференції.* Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я.І., 2019. С.18-25

28. Возний І. П. Сільська округа – складова частина давньоруських міст Північної Буковини у XII-XI V ст. *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи*. Київ: Стародавній Світ, 2014. С.160-169.
29. Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення Межиріччя верхнього Сірету та Середнього Дністра X-XIV ст. Авт. дис. докт. іст. наук. 07.00.04. Київ : 2009. 39 с.
30. Возний І.П. Проблеми та перспективи дослідження археологічних пам'яток X-XIV ст. на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. Київ : ІА НАН України*, 2010. Вип. 1. С. 238-244
31. Войтович Л. Княжа доба на Русі (837-1492). Т. 1. Становлення імперії Русь (837–1054). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с.
32. Галецька Я.С. Історія Поділля в працях польських вчених і краєзнавців I пол. XIX ст. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2017. № 4. С.79-89.
33. Головка О.Б., Пониззя і Болохівщина у політичному розвитку Південно-Східної Європи (XII – XIII ст.). *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції 2010 року*. Кам'янець-Подільський, 2010. С.39-45
URL:
<https://web.archive.org/web/20131014173812/http://www.haidamaka.org.ua/0218.html> (дата звернення – 16.07.23).
34. Горішний П. Гончарний комплекс поблизу с. Бакота. *Археологія*. 1984. Вип. 48. С.97-99
35. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский: Типолгафия Подольского губернского правления, 1901. 401, Іvii с.
36. Демидко С.Ю. Стан дослідження та проблеми середньовічної археології межиріччя Горини – Дністра. URL:
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/83354/29-Dem%D1%96dtko.pdf?sequence=1> С.245-250 (дата звернення – 16.07.23).

37. Димник Мартин Даниил Галицкий, Михаил Черниговский и татары: борьба за галицкую землю в 1239-1245 гг. *История русин*. 2014. №1. С.17-35
38. Звідки взялися й куди зникли літописні улличі? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3192828-zvidki-vzalisaj-kudi-znikli-litopisni-ulici.html> (дата звернення – 16.07.23).
39. Івакін Г.Ю. Проблеми охорони та збереження археологічних пам'яток в Україні. *Вісник НАН України*. 2013. № 5. С.86-88.
40. Іван Берладник. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BA (дата звернення – 16.07.23).
41. Історія української культури. Т.1. 2001. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult12.htm> (дата звернення – 16.07.23).
42. Казьмирчук М., Палієнко С. Проблема оцінки та використання археологічних пам'яток в туризмі. *Етнічна історія народів Європи*. №48. С.97-102
43. Кибалюк М. Українське Поділля: до витоків історії краю. *Збірник матеріалів: Археологія та фортифікація України. V Всеукраїнська науково-практична конференція присвячена 125-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. С.279-284.
44. Корнієнко В. Сучасний стан та проблеми використання пам'яток археології в туризмі. *Історико-географічні дослідження в Україні* : Зб. наук. пр. 2006. Число 9. С.373-379
45. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / НАН України. Ін-т історії України. Київ : 2005. 414 с.
46. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ : Наш час, 2010. 280 с.
47. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII веков. Институт истории АН УССР. Киев: Наукова думка, 1985. 184 с.

48. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ : Наукова думка, 1984. 176 с.
49. Куза А.В. Малые города Древней Руси. Москва : Наука, 1989. 168 с.
50. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі. *Археологія*. 1979. Вип. 29. С. 62-72
51. Кучера М.П. Вивчення пам'яток давньоруського часу на території УРСР. *Археологія*. 1978. Вип. 26. С.77-83.
52. Горішній П.А., Кучера М.П. Дослідження літописних міст Середнього Подністров'я. *Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1980*. С. 150-151.
53. Кучера М.П., Горішній П.А. Исследования летописной Ушицы. Археологические открытия на Украине в 1976-1977 гг.: Тезисы докладов. Ужгород: Карпаты, 1978. С.114-115.
54. Кучера М.П., Горішній П.А. Раскопки городища XII-III вв. у с. Старая Ушица. *Археологические памятники Среднего Поднепровья*. Киев : 1983. С.62-97.
55. Майоров В.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социальнополитических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. СПб.: Университетская книга, 2001. 640 с.
56. Малко Р. Земля прихованих скарбів URL: <https://tyzhden.ua/zemlia-prykhovanykh-skarbiv/> (дата звернення – 16.07.23).
57. Мандзяк В. Ростислав Михайлович – «DUX GALICIAE ET IMPERATOR BULGARORUM». *Княжа доба: історія і культура*. 2011. №05. Відп. ред. Володимир Александрович. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. С.131-143
58. Маярчак С. Бакотський скельний монастир. *Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'ятокознавства (Науковий вісник «Межибіж») / Упр. культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької ОДА,*

Держ. історико-культ. заповідник «Межибіж», Хмельн. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2016. №1. С.79-83

- 59.Маярчак С. П. Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX-XIII ст. і формування Пониззя : монографія. Хмельницький : ФОП Сторожук О. В., 2018. 486 с.
- 60.Маярчак С. Печерний монастир у Бакоті – столиці Дольної Русі. URL: <https://web.archive.org/web/20201026235740/https://zbruc.eu/node/65074> (дата звернення – 19.07.23).
- 61.Маярчак С. Про деякі ремесла давньоруського населення лівобережжя середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Том 2. Збірка наукових праць. Коростень: Тріада С, 2008. С.29-34.*
- 62.Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський : П.П. Мошак М.І., 2006. 96 с.
- 63.Маярчак С.П. Городища IX–XIII ст. лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини. *Фортеця : збірник заповідника «Тустань» : на пошану Михайла Рожка. Львів : Камула, 2009. Кн. 1. С. 284-290.*
- 64.Маярчак С.П. Житла та обігрівальні пристрої населення IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини). *Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. Київ.: Інститут археології НАН України, 2010. С.253-257.*
- 65.Маярчак С.П. Заселення Середньодністровського Лівобережжя у V-IX ст. Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1. 2012 / За ред. А.М. Трембіцького, О.Г. Погорільця. Хмельницький: ІРД, 2013. С.57-70.
- 66.Маярчак С.П. Історія вивчення давньоруського минулого лівобережжя середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини). *Археол. досл. Львів. ун-ту lviv univ. archaeol. stud. 2009. Вип. 12. С. 262–285.*
- 67.Маярчак С.П. Каліус: літописний центр Пониззя. *Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до*

- 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. С. 97-101*
- 68.**Маярчак С.П. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX-XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень). Дис. канд. археол. наук. 07.00.04. Київ : 2012. 392 с.
- 69.**Маярчак С.П. Літописні Бакота і Пониззя у середньому Подністров'ї. *Археологія*. 2009. № 2. С.23-33.
- 70.**Маярчак С.П. Літописні Бакота і Пониззя. *Краєзнавство*. 2006. № 1-4. С. 169-177.
- 71.**Михайловський В. М. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром II та Людовіком Угорським. *Український історичний журнал*. 2010. № 4 (493) (лип.-серп.). С. 4-15.
- 72.**Михайловський В.М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *УІЖ*. 2017. №3. С.67-82.
- 73.**Михальчишин І.Р. Інвентаризація пам'яток та об'єктів археології у Хмельницькій області. *Випуск праць НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Розділ II. Дослідження об'єктів археологічної спадщини*. С.248-270.
- 74.**Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года : (преимущественно по летописям). Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1885. 388 с.
- 75.**Моця О.П. Давньоруське оборонне будівництво у працях М.П. Кучери. *Археологія*. 2017. № 4. С. 74-78.
- 76.**Найдавніші відомості про митну справу на Поділлі в історичних джерелах. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5122.html> (дата звернення – 16.07.23).
- 77.**Нечитайло П., Долженко Ю., Старенький І., Болтанюк П., Горбняк Т. Поховання другої половини XII – першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018. Вип. 22. С. 256–277.

- 78.** Нечитайло П., Рідуш Б. Скельно-печерні пам'ятки Дністровського каньйону. *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: Інститут археології НАН України, 2022. С.378-387.
- 79.** Пачкова С.В. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі. *Археологія*. 1979. Вип. 32. С. 78-96. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pachkova_Svitlana/Davnoruske_horodysche_Hrynych_uk_na_Dnistri.pdf? (дата звернення: 18.07.2023 р.).
- 80.** Петров Н.И. Подолия. Историческое описание : с одной хромолитографией, 2-мя фототипиями, 46-ю гравюраами и 2-мя картами / [Н. И. Петров] ; изд. П. Н. Батюшков. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Обществ. Польза», 1891. XXXI, 264, 99, [1] с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000520 (дата звернення – 17.09.23).
- 81.** Поділля. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F> (дата звернення – 16.07.23).
- 82.** Політична дезінтеграція Русі та формування сталих південноруських земель/князівств. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=2.%206.%207 (дата звернення – 16.07.23).
- 83.** Пониззя URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B7%D1%8F> (дата звернення – 16.07.23).
- 84.** Пониззя. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S

- 21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ponyzzia (дата звернення – 16.07.23).
- 85.** Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.). *Археологія*. 1977. Вип. 22. С.99-106.
- 86.** Приходнюк О.М. Ранньослов'янське житло на Поділлі. *Археологія*. 1971. Вип. 3. С.26-37.
- 87.** Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. Ленинград : Наука, 1967. 241 с., 1 л. ил., карт.
- 88.** Раппопорт П.А. Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. Том V*. Москва.-Ленинград.: Изд-во АН СССР, 1956. 184 с.
- 89.** Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. Ужгород: Карпаты, 1981. 144 с.
- 90.** Семенчук С.О. Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е.). Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Кам'янець-Подільський : 2018. 352 с.
- 91.** Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья. *Подольские епархиальные ведомости*. Каменец-Подольский : 1899. №46-49. 36 с.
- 92.** Сецинский Е. Бакотский скальный монастырь. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольский, 1890-1891. Вып. 5. С. 217-227.
- 93.** Сіцінський Євтим. Нариси з історії Поділля. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=4099> (дата звернення: 17.08.2023 р.).
- 94.** Скочиляс С. Галич після Галича: Пониззя (Русо-Влахія) у XII–XIV століттях та утворення Молдавського князівства. *Княжа доба: історія і культура*. 2011. №05. Відп. ред. Володимир Александрович. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. С.29-72.
- 95.** Старенький І. Археологічні дослідження палацу XIV-XV ст. у Бакоті у 60-х рр. XX ст. *Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: політичні,*

- економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі. *V Міжнародна наукова конференція. Кам'янець-Подільський, 13-16 вересня 2017 р. Тези доповідей.* Київ : Інститут історії України НАН України; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С.25-26.
- 96.** Старенький І. О. Баговицький археологічний мікрорегіон [Текст]; ДП НДЦ «Охорон. археол. служба України» Ін-ту археології НАН України [та ін.]. Київ : Стародавній Світ, 2018. 100 с.
- 97.** Старенький І., Болтанюк П. Археологічна розвідка в околиця села Баговиця. *Давня історія України.* С.45-55
- 98.** Старенький І., Левінзон Є. Археологічна розвідка в Бакотському археологічному мікрорегіоні. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2018. Вип. XIV. С. 60-71.*
- 99.** Тимоць І. Село для риб. Затоплена Бакота зберігає історичні таємниці URL: <https://tyzhden.ua/selo-dlia-ryb/> (дата звернення – 17.07.23).
- 100.** Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) : [монографія]. Київ : Наук. думка, 1982. 202 с.
- 101.** Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. Т.4. Київ: Альтернативи, 1998. 352 с.
- 102.** Толочко П.П. (ред.) Давня історія України. У трьох томах. Том 3. Слов'яно-руська доба. Київ : Інститут археології НАН України, 2000. 709 с.
- 103.** Уличі. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BB%D0%B8%D1%87%D1%96> (дата звернення – 16.07.23).
- 104.** Ягодинська М. Давньоруські житла західного Поділля. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка.* Львів, 2009. С.291-301
- 105.** Ягодинська М. Давньоруські пам'ятки західного Поділля X – XIII ст. Дис. канд. іст. наук. 07.00.04. Київ : 2015. 358 с.

- 106.** Ягодинська М. До археологічної карти Західного Поділля. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 4. С. 162-172.
- 107.** Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijów–Warszawa, Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1915. 128 s.